

Lőwy Dániel

A Soá nagyváradai emlékirói

A magyar közigazgatás alatt levő Nagyváradon 1944 májusában két kényszerlakhelyet állítottak fel. Az elsőt a legszegényebb sorú zsidók által a legsűrűbben lakott városrészben hozták létre, a Körös folyó bal partján, a nagy ortodox zsinagóga és a Nagypiac környékén,¹ a város mintegy 27 ezer sárgacsillagosa számára.² Összesen harminchat utcát foglalt magában.³ A gettót két méter magas deszkapalánk zárta körül; az egyetlen kapubejárata a Kapucinus (ma Traian Moşoiu) és Zárda (most Mihai Viteazul) utca sarkán nyílt. A második kényszerlakhelyt 8 ezer Bihar vármegyei zsidónak szánták. A Kaszárnya tér övezetében feküdt, és oda tartozott az utcaseprők számára fenntartott Köröslaktanya is.⁴ A nagyváradai volt Magyarország legnagyobb vidéki gettója,⁵ amelyet a budapesti Új magyarság c. lap „a legrepresentatívabb vidéki gettó”-nak minősített.⁶

E két kényszerlakhelyen lejátszódott tragikus eseményekről számos tanúságtétel maradt fent. Keltezésük szerint három csoportba sorolhatók: (I.) a nagyváradai gettó fennállása idején született két részletes napló, továbbá Radnóti Miklós Bihar megyei munkaszolgálatának feljegyzései és Rózsa Ágnes nürnbergi levelei, (II.) közvetlenül a háború után írt munkák vagy jegyzőkönyvbe vett tanúvallomások, (III.) egyes túlélők késői visszaemlékezései vagy tanúságtétele, és (IV.) a túlélők leszármazottainak emlékezései. Az alábbiakban ezeket a dokumentumokat járom körbe, tartalmi átfedések és párhuzamok miatt nem szigorúan időrendben. Másfelől, az írás terjedelmi korlátai miatt, egy-egy irodalmi forrás ismertetésének részletessége nem arányos annak adatgazdagságával vagy – a szépprózai művek esetében – az ismertetés terjedelme nem tükrözi annak irodalmi értékét.

I. A világháború idején írt tanúságtételek

A nagyváradai gettó fennállása alatti eseményeket rögzítő mindkét feljegyzés forrásértékű. A napló, amelyet Hey-

Lőwy Dániel (Kolozsvár, 1953) kutató vegyész, helytörténész. A BBTE-n szerzett vegyész oklevelet (1977). Washingtonban él, a tengerészeti kutatóközpont főmunkatársa. A Duná-nál c. művelődési folyóirat főmunkatársa, az Amerikai Magyar Népszava Szabadság szerkesztőségi tagja, a Washingtoni Magyar Klub társelnöke. Három helytörténeti tárgyú kötete jelent meg.

1. Mózes Teréz: *Bevérzett kőtáblák*. Nagyvárad, Literátor Könyvkiadó, 1993. 30.
2. Lőwy Dániel: Bihar vármegye. In Randolph L. Braham (szerk.): *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Budapest, Park Könyvkiadó, 2007. I. kötet, 330.
3. Halász Anna: *Befejezetlen kálvária*. 33.
4. Mózes: *Kőtáblák*. 30.
5. A nagyváradinál nagyobb méretű és népesebb csak az 1944. november végén felállított budapesti gettó volt.
6. Idézi: Lustig, Oliver: *Véráztatta napló*. Cluj-Napoca, Dacia Könyvkiadó, 1989. 110.

mann Éva tizenhárom éves kislánynak tulajdonítanak, gyermekszemmel látja és láttatja a fasiszmus embertelenségét és abszurd mivoltát. A második napló szerzője Leitner Sándor, az ortodox hitközség akkori elnöke, aki napi gyakorisággal, tényszerűen rögzítette a németek által megszállt Nagyvárad történéseit. Radnóti Miklós Naplójának része az 1942. évi nagyváradi és Bihar vármegyei, mintegy száz napig tartó munkaszolgálatának krónikája, s levelezésében is kitér az ott végzett megfeszített munkájára és gyakran megaláztatásos életére. Végül, Rózsa Ágnes tanár Nagyváradtól távol, de szintén a háború idején írta a feljegyzéseit.

A magyar Anna Frank naplója

A naplóírást Heymann Éva a tizenharmadik születésnapján, 1944. február 13-án kezdte meg, s az utolsó bejegyzés május 30-i keltezésű, vagyis a napló közvetlenül Éva elhurcolása előtt zárul. A naplóíró odaveszett; Zsolt Béla szavaival „ezt a csillagszemű kislányt 1944. október 17-én megégették”.⁷ Mi is e kis kötet lényege? Újból Zsolt Bélát idézem: „A gyermek észleletei, majd félelmei, előbb az emberektől, majd a haláltól. A fasiszmus gyermekszemmel.”

Éva feljegyzéseit az édesanyja, Zsolt Ágnes adta ki a háború után.⁸ Azt állította, hogy a naplót a család házvezetőnöje, Szabó Mariska lopta ki a gettóból; tőle kapta volna meg 1945-ben. Röviddel később az anya öngyilkos lett. A napló eredetisége vitatott, mivel a kézírata elveszett. Feltételezik, hogy Zsolt Ágnes megváltoztatott részeket és részleteket, az is elképzelhető, hogy a teljes szöveget maga írta. Elemzésében Frojimovics Kinga kimutatta, hogy a napló kétséget kizáróan olyan személy műve, aki a nagyváradi gettó foglya volt. Függetlenül attól, hogy az események közvetlen krónikája-e avagy utólagos összefoglalás, a napló közreadásának célja Heymann Éva nevének és rövid létének megörökítése volt.⁹

A korabeli sajtóból választ kaphatunk a napló eredetiségének kérdésére. Zsolt Béla a könyv megjelenésekor *Feleségem* könyve címen ismertetést írt róla. Ebben úgy fogalmazott, hogy Zsolt Ágnes „a könyvben, emlékezetből, első házasságából való tizenhárom éves kislányának naplóját rekonstruálta.”¹⁰ Vagyis nem ejt szót arról, hogy a naplót bárki megőrizte volna vagy az egyáltalán fennmaradt volna. Nyitott kérdés, hogyan sikerült Zsolt Ágnesnek – a háború után – az eseményeket naplószerűen, hitelesnek látszó időrendbe helyeznie.¹¹

A Heymann Évának tulajdonított feljegyzések, amelyeket „a magyar Anna Frank naplója”-ként emlegetnek,¹² két művészfilm forgató-

7. Zsolt Béla: *Feleségem* könyve. Lásd: *Haladás*. Budapest, 1947. október 30.

8. Zsolt Ágnes: *Éva lányom*. Budapest, Új Idők Irodalmi Intézet, 1948.

9. Frojimovics Kinga: The Library Representation of the Nagyvárad Ghetto. Béla Zsolt's Kilenc Koffer (Nine Suitcases) [A nagyváradi gettó irodalmi bemutatása. Zsolt Béla Kilenc koffer c. regénye.] Lásd: dr.

Gyémánt, Ladislau (szerk.): *Studia Judaica* XIII. Cluj-Napoca, Editura Fundației pentru Studii Europene, EFES, 2005. 201–210. – Mostantól: Frojimovics: *Nagyváradi gettó*.

10. Zsolt Béla: *Feleségem* könyve.

11. Löwy Dániel: A „magyar Anne Frank” naplójának eredetisége. In *Amerikai Magyar Népszava Szabadság*. New York, 120. évf., 17. szám, 2010. március 26. 14.

12. Heyman Éva naplóját Oliver Lustig fordította le román nyelvre. Említésre méltó, hogy Lustig a naplóíró „a román Anna Frank”-nak nevezte, és e megfogalmazást később történész igényekkel írt munkák is átvették. Lásd: A. B. Yoffe: The Impact of the Holocaust on Romanian Literature. [A holokauszt hatása a román irodalomra] In Dr. Gyémánt, Ladislau (szerk.): *Studia Judaica* IX. Cluj-Napoca, Editura Sincron, 2000. 137.

könyvét ihlették, Deák Krisztina (Eszterkönyv, 1990), illetve Jeles András (Senkiföldje, 1993) rendezésében.¹³ A napló egy színpadi mű alapját képezte; 2007. január 18-án mutatták be Budapesten Balázs Ágnes *A piros bicikli* című egyfelvonásos színdarabját, amelynek témája az elrabolt gyermekkor. A darab Ecséri Lilla és Heymann Éva naplója nyomán állít emléket a vészorkorszak áldozatainak.¹⁴

Leitner Sándor részletes feljegyzései

A második krónika Leitner Sándornak, az ortodox hitközség elnökének tényszerű feljegyzéseit tartalmazza.¹⁵ A Judenrat tagjaként Leitner a német megszállás napján indította a naplóját. Naponta lejegyezte a fejleményeket, a német követelésektől a zsidó lakosok kényszerlakhelyre szállításáig. Részletesen leírta a gettó körülményeit, megnevezte a pénzverdében megkínzott személyeket, végül pontos adatokat nyújtott az emberek bevagonírozásáról és elhurcolásáról. A naplóban nevek, számok, időpontok, cselekedetek olvashatók. Az utolsó bejegyzés 1944. június 6-án keletkezett, amikor Leitner és családja Budapestre érkeztek, ahonnan a Kasztner-vonattal Bergen-Belsenen át kijutottak Svájcba. A feljegyzéseket német nyelvre is lefordították.

Rózsa Ágnes nürnbergi naplója

Rózsa Ágnes (lánynevéen Halász Ágnes) 1944 májusában a szüleivel együtt Nagyváradról Auschwitzba hurcolták. Öt hónapig szenvedett a lágerben, majd kényszermunkára vitték Nürnbergbe. Akkortól írt – a férjének, Shapira Gyulának címzett – napló-leveleket, amivel nagy kockázatot vállalt. Írását a láger őrzői elől óvatosan el kellett rejtenie, ehhez munkaszolgálatos társai támogatását élvezte. Főleg csomagolópapír-darabokra és táborigénylapok üres részére, ceruzacsonkkal rózta feljegyzéseit. Azokat a felszabadulásig, saját készítésű kis zacskóban, a nyakában hordozta. A leveleknek indult írások önálló művé álltak össze; a napló az embertelenség és az azzal szembeszálló, olykor az intéz-ményes rossz felett győzedelmeskedő emberség krónikája. Rózsa Ágnes nürnbergi naplója tanúságtétel, és egyben irodalmi értékű is. A napló nyilvánosságra hozatalát a szerző harmadfél évtizeden át halogatta.¹⁶ Az 1971-ben kiadott naplóhoz írt előszavában Bajor Andor úgy véli, a feljegyzések hitelességét a női lélek gyöngédsége adja, a sorokból

13. A *Senkiföldje* olyan játékfilm, amely a vészorkorszakot a teljes irracionálisában mutatja be. A forgatókönyv a tizenhárom éves Éva naplóját követi; a kislány nem érti, „miképp lehetséges az, hogy csak úgy elviszik az embert. Nem érti, és naivitása átragad a nézőre is: már mi sem értjük” – írta elemzésében Nánay Bence. (Nánay Bence: Ár ellen. In *Beszélő*, 2000. 4. szám). Az *Eszterkönyv* Éva édesanyjának története, akinek választania kell, hogy a Gestapo által üldözött férjét kövesse-e külföldre vagy pedig az első házasságából született kislányával maradjon. Az asszony a szerelem mellett dönt, és amire a háború után visszatér, már csak a kislánya naplóját találja meg. A büntudata előbb Eszter jelen- és múltbeli kapcsolatait égeti fel, majd őt magát is elpusztítja. (Surányi Vera: *Filmajánlat a holokaszt történetének bemutatásához*. Országos Közoktatási Könyvtár. Lásd: <www.oki.hu> 2004. december 27.)

14. <<http://www.balazsagnes.hu/>> (2010. március 11.)

15. Leitner Sándor: *A nagyváradai zsidók tragédiája*. Emlékirat, 1944. március 19. – június 6. Lásd: Schön Dezső (szerk.): *A Tegnap városa: a nagyváradai zsidóság emlékkönyve*. Tel-Aviv. Kiadta a Nagyváradról Elszármazottak Egyesülete Izraelben, Láháv nyomda, 1981. 261–320.

16. Rózsa Ágnes: *Jövölesők. Nürnbergi lágernapló 1944–45*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1971. – Mostantól: Rózsa: *Jövölesők*.

áradó sértetlen szeretet, amit a „pusztító óriás gépezet” sem bírt megtörni.

Radnóti Miklós Bihar megyei munkaszolgálata

Az 1942. évi nagyváradai és Bihar vármegyei megfeszített munkájáról és gyakran megaláztatásos napjairól a költő Naplója és a levelezése szolgáltat adatokat. Közel száz napot töltött Bihar megye különböző településein és a Király-hágó övezetében, „a dicstelen, emberpróbáló munkaszolgálat állomáshelyein”.¹⁷ A Napló a költő érzékenységevel láttatja a munkaszolgálat mindennapjait. Radnóti árnyalt tanúságtétele túlmutat az egyén sorsán; a mindennapok sajátos történései révén ízelítőt ad a munkaszolgálat teljes rendszeréből. Íme 1942. július 17-én Székelyhídon keltezett bejegyzése: „Megkezdődik a »fizikai munka«, ahogy a napiparancs mondja. A posta dolgoztat, telefonpóznákat ásunk be, csúsztatunk, szerelünk fel. Napi nyolc óra munka, egy óra »fegyelmező gyakorlat«. Állati lét. A laktanyába bevonul a nagyváradai kadetiskola egyik részlege. 15-16 éves gyerekek, míg mi a vasútvonal mentén dolgozunk, a III. és IV. szakasz takarít és szalmát hord nekik. Mikor autóikkal bevonulnak, soraink közé hajtanak, elütik dr. Schumann nevű bajtársunkat. Karját töri. A tacsók nevettek, – mesélik a fiúk.”¹⁸

Salamon Juliska levelei Nagyváradról

Salamon Juliska egy évtizeden át levelek sorát küldte Nagyváradról a Bukarestben élő gyermekeinek. E családi jellegű közlések a mindennapok apró örömeit és gyakran számottevő gondjait tárták fel; a háttérben körvonalazódott a napi politika, annak a kisember által észlelt és megélt része. A levelek jeleztek számos, a zsidó közösséget hátrányosan érintő romániai és magyarországi intézkedést. Így 1938 januárjában a Goga–Cuza-kormány tiltásait,¹⁹ majd a magyarországi ún. első zsidótörvény hatását.²⁰ E híradások felölelték a második bécsi döntés utáni éveket is. Az utolsó négy levél 1944-ben keletkezett. Május 3-án Salamon Juliska tudatta, hogy hamarosan más címre kell költözniük, és az utóiratban jelezte, hogy az aznapi rendelkezés értelmében a legrövidebb időn belül el kell hagyniuk a lakhelyüket. Május 7-én még sikerült az új lakcímüket közölnie: Blaha Lujza utca 7. Nem említi ugyan, de ez a cím a kényszerlakhely területére esett.²¹ Fájdalmas a hároméves kisunoka, Pistuka sorsára gondolnunk, akit Salamon Juliska értelmes, érdeklődő, az élet kérdései iránt fogékony gyermekként írt le.²²

II. 1945–1947 közötti tanúságtételek és visszaemlékezések

A deportálás számos túlélője 1945 kora nyarától a budapesti zsidó segélyszervezet, a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) által vezetett szeretetotthonokba került. Ott a DEGOB munkatársai a magyarországi holokauszt mintegy 5 ezer túlélőjének személyes történetét rögzítették; részletes jegyzőkönyvet vettek fel a háború idején elszenvedett megpróbáltatásaikról. Több mint 3500 jegyzőkönyv teljes szövege a világhálón is hozzáférhető, jelenleg ez a világ legnagyobb adatbázisa a vézskorszak túlélőinek visszaemlékezéseiről.²³

17. Tavaszi Hajnal: *A „váradai” testvérpár. Egy Radnóti-epizódtól Erdélyi Ágnesig*. In *Várad folyóirat*, Nagyvárad, 2009. 4. szám.

18. Radnóti: *Napló*. (1942.) júl. 17. 216.

19. Salamon Juliska: 1938. január 31-én keltezett levél. Lásd: *Scrisorile unei mame 1935–1944* [Levelek Nagyváradról]. București, Editura Polimark, 1944. 60–61.

20. Salamon Juliska: 1938. május 3-án keltezett levél. Uo. 66.

21. Salamon Juliska 61. 94. 192.

22. Salamon Juliska: 1944. május 3-án keltezett levél. Uo. 192.

23. A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) – Visszaemlékezések a holokausztról – A világ legnagyobb online gyűjteménye. Lásd: <<http://www.degob.hu/index.php>> (2010. július 19.)

A tanúságtevők között több nagyváradai születésű, illetve a Körös-parti város gettójából elhurcolt személy is volt. A nevüket csupán a kezdőbetűk jelzik, viszont feltüntetik a korukat és a foglalkozásukat is, így egyes tanúságtevők nagy valószínűséggel azonosíthatók.²⁴ Összesen 33 jegyzőkönyv nagyváradai vonatkozású. A tanúságtevők egy részét a város gettójából hurcolták el, másokat a Körös-parti városból vittek munkaszolgálatra vagy más városból vezényelték át századukat Nagyváradra. Néhányat a pályaudvaron fogtak el a csendőrök, akik folytonosan járőröztek, és ellenőrizték az utazókat; „igazi sintérmunkát” végeztek.²⁵ Május 15-én például több társával együtt lefűlelték L. S. budapesti egyetemi hallgatót. Valamennyiüket bevitték a váradai gettóba, ahonnan az utolsó transzporttal deportálták őket.²⁶

A nagyváradai gettó viszonyairól többek között R. L. szerszámlakatos nyilatkozott. Elmondása szerint, gyakran fordult elő, hogy 14-15 személy szorongott egyetlen szobában; éppen csak elfértek egymás mellett a földön. Az emberek a saját ágyneműjükön aludtak. Ha valakinek az éjszaka folyamán kellett kimennie, 6-8 személyt felzavart, ameddig az ajtóig elvergődött.²⁷ Több tanúságtevő idézte fel a csendőri bántalmazásokat a gettó ún. pénzverdéjében, ahol a zsidók feltételezett értékeinek rejték helyét próbálták – középkori kínvallatásos módszerekkel – kideríteni.²⁸ Á. J. nagyváradai dobozkészítőüzem-tulajdonos az alábbiakat nyilatkozta: „Akiről [a csendőrök] valamit sejtettek, vagy [...] akit feljelentettek, azt nagyon megkínozták. [...] veréssel kezdték, és magas feszültségű áram mellett, középkori vallató eszközökkel igyekeztek kihozni [...], hogy ki, mit nem vallott be. Volt akit tíz napig is ott tartottak. Ezek a kínzások minden emberi képzeletet felülmúltak. Hordágyon vitték ki onnan az embereket, és a legtöbben utána öngyilkosok lettek. Az én esetemet súlyosbította az, hogy még a feleségemet is bántalmazták, azzal, hogy értékeket elrejtettünk.”²⁹

„Várad a viharban”

Katona Béla *Várad a viharban* című, olvasmányosan megírt, megrendítő kordokumentumát 1946-ben adták ki, ma már könyvritkaságnak számít. A kötethez Zsolt Béla írt személyes hangvételű bevezetőt.³⁰ A kiváló irodalmi stílusú kötet

24. DEGOB jegyzőkönyvek. Az alábbi túlélők tanúvallomása nagyváradai vonatkozású: P. Á. nagyváradai cipész (1283. szám); I. L. nagyváradai szücs (1524. szám.); Á. J. nagyváradai lakos, dobozkészítőüzem-tulajdonos (2623. szám); D. H. nagyváradai lakatos és S. J. nagyváradai szabó (2647. szám); R. B. nagyváradai tisztviselő (2725. szám); R. L. nagyváradai szerszámlakatos (3105. szám); K. A. nagyváradai ékszerész (3445. szám) és L. S. budapesti egyetemi hallgató (2907. szám).

25. Ötvös Béla – Horvát Ernő: *Porrá és hamuvá*. Nagyvárad, Nagyváradai Keresztény Kutatóközpont – Pelikán Kiadó, 1996. 40.

26. L. S. budapesti egyetemi hallgató tanúvallomásából. 2907. számú DEGOB jegyzőkönyv.

27. R. L. nagyváradai szerszámlakatos tanúvallomásából. 3105. számú DEGOB jegyzőkönyv; Lustig: *Véráztatta napló*. 95.

28. Á. J. nagyváradai lakos, dobozkészítőüzem-tulajdonos (2623. szám), R. L. nagyváradai szerszámlakatos (3105. szám) és K. A. nagyváradai ékszerész (3445. szám).

29. Á. J. nagyváradai lakos, dobozkészítőüzem-tulajdonos (2623. szám).

30. Katona Béla: *Várad a viharban*. Zsolt Béla előszavával. Nagyvárad, Teala Kórház Támogató Egyesület, 1946.

részletesen feltárja a hazai és az ukrán fronton dolgoztatott, éheztetett és gyakran megkínzott munkaszolgálatosok életét – a deportálást átélte tanúságtevők által elmondottak alapján. Emléket állít a nagyváradi zsidó férfiakat is segítő Reviczky Imre alezredesnek, a nagybányai sorozóközpont parancsnokának, aki sok száz embert mentett meg a deportálástól azzal, hogy munkaszolgálatra hívta be őket. E behívókat Észak-Erdély legtöbb városában a gettóba is kikézbcsítették.

Akit a „Halál Angyala” dolgoztatott

Auschwitzi fogolyként a nagyváradi dr. Nyiszli Miklós a „halál angyala”-ként elhíresült Josef Mengele kórboncnoka volt. Nyiszli az embereken végzett kísérletek valamennyi részletét ismerte.³¹ Tanúságtétele a legapróbb részleteiben feltárta a halálgár működését, így a háborús bűnösök ellen 1945–1949 között indított perekben gyakran szolgált a vád bizonyítékául.³² Megjelenésekor a kötet Nagyvárad közvéleményét is foglalkoztatta; ezért 1947. május 27-én a színház termében irodalmi törvényszéket ültek Nyiszli dr. könyve felett. Mintegy 1400 részvevő jelenlétében a kötet dokumentumértékére való tekintettel „felmentették” a szerzőt, viszont szigorúan megbírálták a meghunyászkodó, öntudatlan, nem kollegiális magatartásáért.³³

A nürnbergi per váradi tanúságtevője

Nyiszli dr. mellett Pajor Pál nagyváradi gyógyszerész tett kulcsfontosságú tanúvallomást a II. világháborús bűnösök nürnbergi perén. A tárgyalások 112. napján Pajort koronatanúként hallgatták ki Victor Capesius segesvári gyógyszerész, SS-tiszt tárgyalásán. A Pajor családot az auschwitzi rámpán Capesius szelektálta; a férfit jobbra küldte, de Pajor felesége és tizenhárom éves kislánya balra került, így mindketten elpusztultak. Pajor Pál tanúvallomását a Frankfurter Allgemeine Zeitung 1965. november 17-i száma teljes terjedelmében közölte.³⁴

Zsolt Béla író kálváriája

Zsolt Béla Kilenc koffer c. befejezetlen dokumentumregénye³⁵ kiválóan indul, majd – valószínűleg a sorozatban való megjelentetés időkényszere miatt – fokozatosan fakul. A neves polgári író és publicista a háború kitörésekor Párizsból tért vissza Magyarországra. Feleségével együtt utazhattak volna a semleges Portugáliába is, de csak az Orient Express vállalta az összes csomagjuk elszállítását (innen a „kilenc koffer” a regény címében). Zsolt Bélát előbb munkaszolgálatosként másfél évre a keleti frontra küldték, ahol – a saját összegzése szerint – „volt aknakutató, sírásó, kocsis, erdőirtó, bunkerépítő”, majd – Bajcsy-Zsilinszky Endre nyomására – Csatay honvédelmi miniszter hazahozta.³⁶ A visszatérése után

31. Nyiszli Miklós: *Mengele boncoló orvosa voltam*. Debrecen–Nagyvárad, 1947. 3

2. H. Strauch – I. Wirth: *Persecution of Jewish forensic pathologists [A zsidó anatómopatológusok üldöztetése]*. Lásd: *Forensic Science International*, 2004, 144 (2–3), 125–127.

33. A Nagyváradi Zsidó Demokratikus Bizottság beadványa a bukaresti központi szervnek, 1947. június 3. Közli: Crăciun: *Contribuții documentare*. 171.

34. Simon Magda: *Váradi tanú Frankfurtban*. Lásd: Simon Magda: *Váradi harangok*. București, Kriterion, 1975. 122–131.

35. Zsolt Béla: *Kilenc koffer*. Budapest, 1947. Második kiadás. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1980.

36. Magyar Károly: *Interjú Zsolt Bélával*. Ugyanott Zsolt Béla elmondta, hogy az életben maradását Gözsi Mihály őrnagy-orvosnak köszönhette, aki kijelentette, hogy sohasem adna bizonyítványt arról, hogy az író végelgyengülésben halt meg. Amikor pedig pert akasztottak a nyakába, dr. Lepés vezérkari százados lépett közbe az érdekében.

négy hónapra a Margit körüti katonai börtönbe zárták.³⁷ A felesége utánjárásának köszönhetően szabadult, és a német megszállás előtti utolsó vonattal utaztak le Nagyváradra, hogy az asszony szüleivel és az első házasságából született lányával, a naplóíró Heymann Évával együtt legyenek. Az egész családot a váradi gettóba vitték, ahol csak Zsolt Béla és a felesége, Rácz Ágnes került be az úgynevezett tízfuszos betegek csoportjába, majd hamis iratokkal Budapestre utaztak, ahonnan a Kasztner-vonattal kijutottak Svájcba.³⁸ Zsolt Béla háború után megjelent Kilenc koffer c. regénye ma a második virágzását éli; a harmadik évezred hajnalán több nyelvre lefordították, és újra kiadták.³⁹ Az ukrainai munkaszolgálatot idéző és a nagyvárai gettót leíró részei kiválóak.

III. Késői visszaemlékezések (1965–1990)

Harsányi Zimra, aki Nagyváradon született és járt gimnáziumba, nagy sikerű regényt írt *A téboly hétköznapijai* címmel, amelyben a fiatal lány felnőtté eszmélését követi a láger őrjítő körülményei között. Könyve magyar nyelven 1966-ban jelent meg.⁴⁰ Később a szerző Nyugaton Ana Novac néven tette közzé; az angol nyelvű fordítás nagy sikert aratott.

Nagyváradi származású vagy a városban állomásozott munkaszolgálatosok megélt tapasztalatát rövid emlékezésekként Galili-Gemeiner Ervin szerkesztette köteté, 1972-ben, *Tanúk vagyunk!* címen.⁴¹ A nyilatkozók között találjuk dr. Kunda Andor ismert ügyvédet, újságírót, szépírókat, aki Nagyváradon végzett munkaszolgálatát írta le; Kesztenbaum Miklóst, aki felcserként segédkezett az ukrán fronton, és megrázóan érzékeltette a munkaszolgálatosok létbizonytalanságát. Végül Deutsch Ferenc ügyvéd részletesen ismertette azt az Aradon végzett segítő munkát, amelyet a második bécsi döntés nyomán Romániába átmenekült észak-erdélyi zsidók javára végeztek.

Harminc évvel a második világháború után Schön Dezső kiváló emlékkönyvet szerkesztett Nagyvárad zsidóságáról Tel-Avivban, *A tegnap városát*.⁴² Az elpusztított közösségeknek emléket állító munkákat Yizkor-könyvekként említik, és elmondható, hogy a nagyváradi közösség kiemelkedő színvonalú. A kötetbe foglalt írások műfajilag és stílusukban is különböznek egymástól, a dokumentumértékük egyedülálló. Az emlékkönyvben található a nagyváradi és Bihar vármegyei zsidóság történetét ismertető több tanulmány, néhány szépirodalmi írás, eskü alatt

37. Zsolt Béla 1944. március 3-ig maradt a fogházban, és ezalatt a szociáldemokrata és a polgári politikusok és újságírók az ő közvetítésével értekeztek a kommunistákkal. „[A kommunisták] rajtam keresztül üzenték meg a polgári ellenzéknek, hogy nem proletárdiktatúrát, hanem demokráciát akarnak” – idézte fel 1945. július 22-én adott interjújában. Lásd: Magyar Károly: *Interjú Zsolt Bélával*. Létezett-e egyáltalán ilyen szándék a kommunisták részéről? A kijelentés valószínűleg csak taktikai célt szolgált.

38. Magyar Károly: *Interjú Zsolt Bélával*.

39. Zsolt Béla: *Neun Koffer*. Köszeg Ferenc utószavával. Frankfurt, Verlag Neue Kritik, 1999.; Zsolt Béla: *Nine Suitcases*. New York, Schoken Books, 2004.

40. Harsányi Zimra: *A téboly hétköznapijai*. Egy diáklány naplójából. Budapest, Kozmosz Könyvek, 1966.

41. Galili-Gemeiner Ervin (szerk.): *Tanúk vagyunk!* Tel-Aviv, A. Gyéres nyomda, 1972.
42. Schön Dezső, Heller Miklós, Rubinstein Sándor, Grossman Ödön, Gréda József és Rappaport Ottó (szerk.): *A tegnap városa: a nagyváradi zsidóság emlékkönyve*. Tel-Aviv. Kiadta a Nagyváradról Elszármazottak Egyesülete Izraelben, Láháv nyomda, 1981.

tett tanúságtételek, valamint részletek a már említett két naplóból (a Heymann Évából és a Leitner Sándoréból).

A kommunista rendszer évekig nem ösztönözte a holokauszttal kapcsolatos irodalmat. Egyféle áttörést jelentett az 1974-ben Bukarestben megjelent Keserű órán című antológia. A Molnár Gusztáv szerkesztette kötet nagyváradi vonatkozású írásokat is tartalmaz, többek között Szilágyi András orvos-író Ember az embertelenségben című megemlékezését, amelyben ismerteti Tibor Ernő festőművész Kauferingben, a Dachauhoz tartozó fiók-táborban elszenvedett tragikus sorsát.⁴³

A kommunista társai által öngyilkosságba kergetett Izsák Éva története

Izsák Éva már zsenge gyermekkorától részt vett a Hásomér Hácáir cionista szervezet munkájában, majd belesodródott a kommunista mozgalomba.⁴⁴ A vidéki gettók felállítására előtt elvtársai Évát Szatmárról a Körös-parti városba hozták, annak reményében, hogy itt könnyebben elrejtőzhet.⁴⁵ Nagyváradon a lányt több hónapon át családról családra, kézről kézre adták a marxista ismerősei.⁴⁶ Augusztusban Románia kiugrott a háborúból; egyetlen hónap maradt csak hátra Nagyvárad felszabadulásáig. Annak ellenére, hogy a rendőrség a tizenkilenc éves Izsák Évát nem körözte, szeptember elején elvtársai úgy vélték, hogy a lány közel áll a lebukáshoz, ezáltal veszélyezteti az egész kommunista sejtet. Ahelyett, hogy elrejtették volna, amire Budapesten és Kolozsváron is lett volna lehetőség, az ismerősei, közöttük Lakatos-Liebschitz Imre, a marxista kör „ideológiai vezére”, „többségi határozattal” egyetlen „megoldásként” az öngyilkosságot jelölték ki számára. A javaslat értelmi szerzője minden bizonnyal Lakatos-Liebschitz volt, aki Dosztojevszkij Ördögök című regényéből ihletődött. Minthogy a szerelme is a halálára szavazott, a szerencsétlen lány elfogadta a sorsát. Annak is figyelmet szenteltek, hogy az öngyilkosság szálai ne vezessenek Nagyváradra, ahol a lány holttestét a nyomozók azonosíthatták volna. Ezért Évát Debrecenbe utaztatták, a Nagyerdőben átadták neki a ciánt, s azt a lány bevette. Holttestét napokkal később, kiránduló gyerekek találták meg. A debreceni sajtóban megjelent híradások szerint a nyomozók gettóból szökött zsidó lánynak vélték, aki öngyilkos lett.⁴⁷ A háború után, a Budapesten megmenekült Izsák Mária (Manci) kivizsgálást kért a húga, Éva halálának körülményeiről. Az elrendelt magyar pártvizsgálat igazolta Lakatos-Liebschitz Imrét. Később azonban kizárták a pártból és 1950 áprilisában bebörtönözték.⁴⁸ 1956-ban, a szovjet csapatok bevonulásakor Lakatos-Liebschitz Ausztriába szökött, majd Cambridge-ben doktorált, és a London School of Economics and Political Sciences tanára lett; számos elméleti matematika cikket közölt.⁴⁹

43. Szilágyi András: *Ember az embertelenségben*. Lásd: Molnár Gusztáv (szerk.): *Keserű órán*. Antológia. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1974. 139–142.

44. Zimán-Izsák Mária: *Betűsírkö Évának*. 1925–1944. Ráánáná, Israel, szerzői kiadás, 1989.

45. Wetternek Ödön Nagyvárad, Csengeri út 15. sz. alatti lakos tanúvallomása. A Nagyvárad Rendőrkapitányság Politikai Osztályának 1945. június 18-án felvett Jegyzőkönyve. Lásd: Zimán-Izsák Mária: *Betűsírkö Évának*. 46–62. – Mostantól: Wetternek: *Tanúvallomás*.

46. Mózes: *Várad zsidók*. 214–215.

47. Szabó Eugen: *Feljegyzések*. 74.

48. Mózes: *Várad zsidók*. 214–215.

49. Barotányi Zoltán: *Lakatos Imre élete: Saját kárán*. Lásd: *Magyar Narancs*.

<<http://www.mancs.hu/index.php?gcPage=/public/hirek/hir.php&id=14223>> (2008. január 8.); Szabó Eugen: *Ínsemnári*. 101–102.

Irma Grese SS-ór párhuzamos jellemrajza

Simon Magda Váradi harangok című visszaemlékezése⁵⁰ vetekszik a műfaj magyarországi klasszikusaival, Ember Mária vagy Konrád György hasonló tárgyú önéletrajzi regényeivel.⁵¹ Írásában Simon Magda érzékeltette a zsidóság társadalomból való kitaszíttottságát; szívszorítóan, de panasz nélkül mondta el, hogy szeretett városának keresztény lakosai közömbösek maradtak a gettóba zártak, később elhurcoltak sorsa iránt. Tőle származik Irma Grese SS-tisztnek, az auschwitzi örök vezetőjének egyik leghatásosabb jellemrajza. A huszonkét éves „fehér arcú, tündérszép teremtés” 18 ezer Auschwitzban fogva tartott asszony felvigyázója volt.⁵² „Irma Gräser ő,⁵³ a tábor raportführerje. Aranyszőke haját középen elválasztva, lovaglókontyba összefogva viseli. Kék szeme forrástiszta, akár egy gyermeké. Klasszikus arcélét született grófnők is megirigyelhetnék. Elnézem [...] hófehér, kifogástalan szabású selyem ingblúzát, magas lakkcsizmáját és ápolt, finom jobbában – az ostort. Ő ugyanis nem gumikorbáccsal, hanem ostorral »dolgozik«. Rövid nyelvű, fekete szíjostorral. [...] Különleges, mondhatni a világon egyedülálló ostor ez, mert ezzel nőket és gyermeklányokat ver a tündérszép Irma Gräser. Minden ok nélkül és teljes erejéből.”⁵⁴

A lágerbe zárt asszonyokat kutyakorbáccsal ütlegelő Auschwitz szépe, Irma Grese alakját felidézte további két nagyváradi tanúságtevő. Rózsa Ágnes az egyik auschwitzi bombázáskor ilyennek látta az SS-ört: „Koszorúba font szőke Gretchen-frizurája, kikeményített hófehér blúza a tisztaság illatát árasztotta. Mi koszos, rongyos, legyengült rabok voltunk csak, mégis – úgy éreztem – e percben erősebbek nála. Félt. Látszott a szemén.”⁵⁵

Mind Simon Magda, mind Rózsa Ágnes szemléletesen írják le Grese üde kék szemének hirtelen változását: „Csak meg kell figyelni, amikor ütésre emeli ostorát... A forrástiszta szemben felvillanó hideg villámokat, amelyek valósággal elfeketítik tekintetét. És feltűnően vékony ajkának szorosra zárt íve maga a könyörtelenség.”⁵⁶ „Máskor ártatlan tekintetű égszínkék szeme kutatóan összeszűkül, üde Gretchen-arca eltorzult a gyűlölettől.”⁵⁷

Végül, a késői visszaemlékezésekben Kondásné Katz Éva nagyváradi tanúságtevő Simon Magdához hasonlóan jellemzi: „Nagyon rossz volt, szadista! Akit elfogott, azt megverte... Rosszaság volt, de szépség! [...] Csodálatos szépség. [...] A teste, az alakja [szerint] valóságos művész, valami csodálatos, de a rosszasága... Szőke volt, szép hajú. [...] Amikor kitudódott, hogy jön [a Zahlappellre], mindenki reszketett.”⁵⁸

50. Simon Magda: *A nagy futószalagon – Riport a halálról*. Lásd: Simon Magda: *Váradi harangok*. București, Kriterion, 1975.

51. Ember Mária: *Hajtűkanyar*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.; Konrád György: *Elutazás és hazatérés*. Budapest, Noran Könyvkiadó, 2001.

52. Grese, Irma (1921 vagy 1922–1946) SS-tiszt, lágerőr, az auschwitzi láger felvigyázóinak főnöke. Változatos nevekkkel illették: Auschwitz Szépe, a Halál Angyala, illetve a Pokol Szőke Angyala. Irma Grese tizenkilenc éves korában lett lágerőr, huszonkét évesen pedig 18 ezer Auschwitzban fogva tartott asszony felvigyázójává nevezték ki. Áldozatainak egy része csodálatosan szépnek, mások pedig fagyos szökének írták le. Abban minden tanúvallomás megegyezik, hogy szadista hajlamai voltak; a foglyokat könyörtelenül ütlegelte. Grese valószínűleg mind Josef Kramer lágerparancsnok, mind Josef Mengele lágerfőorvos szeretője volt. Az auschwitzi láger felszámolása után Bergen-Belsenben lett lágerőr. Ügyét 1945. szeptember 17. – november 17. között a németországi Lüneburgban tárgyalták – az ún. Bergen-Belsen-peren –; brit katonai bíróság ítélkezett felette. Irma Gresét (és Elisabeth Volkenrathot) e perben – a foglyokkal való kegyetlenkedés miatt – akasztás általi halálra ítélték. Lásd: Israel Gutman (főszerkesztő): *Encyclopedia of the Holocaust*. New York, Macmillan, 1995. 4. kötet, 1499.

53. Sok más túlélőhöz hasonlóan, Irma Grese nevét Simon Magda is tévesen említi, mivel a feyencek a felvigyázók nevét leírva sohasem látták. Kondásné Katz Éva nagyváradi tanúságtevő Gresselként említi. Lásd: Cosman, Ioana (szerk.): *Depoziții despre viață și moarte. Holocaustul în nord-vestul Transilvaniei*. Cercetare de istorie orală. [Tanúságtételek az életről és a halálról. A holokauszt Észak-Erdélyben. Oral history kutatás.] Cluj-Napoca, Argonaut, 2009. 172. – Mostantól: Cosman: *Depoziții*.

54. Simon Magda: *A nagy futószalagon – Riport a halálról*. Lásd Simon Magda: *Váradi harangok*. București, Kriterion, 1975. 60.

55. Rózsa, *Jövőlesők*. 27. 28.

56. Simon Magda: *A nagy futószalagon – Riport a halálról*. Lásd: Simon Magda: *Váradi harangok*. București, Kriterion, 1975. 60.

57. Rózsa: *Jövőlesők*. 27. 28.

58. Cosman: *Depoziții*. 172.

IV. Az ezredfordulón írt tanulmányok, emlékiratok

Az utóbbi két évtizedben számos tudományos igényű munka mellett több késői visszaemlékezés is megjelent. A memoárok többnyire ismert értelmiségiek tanúságtételei; számukra az idő távlata kristályosította ki az átéltek lényegét.

Dr. Mózes Teréz műtörténész, helytörténész könyvei a Nagyvárad történetével foglalkozó kutatók számára nélkülözhetetlen forrásmunkák. A Várad zsidók című kötet alapos dokumentáció alapján készült monográfia, amely átfogóan tallózza a korabeli sajtót.⁵⁹ Számos tanulmánya is dokumentumértékű.⁶⁰ Robotos Imre kötetei is elsődleges adatokat tartalmaznak.⁶¹

Öt évvel ezelőtt a magyar olvasó is kézbe vehette Reuven Tsur (Steiner Róbert) izraeli professzor Szökés a gettóból című, izgalmasan megírt önéletrajzi kötetét a szerző családjának Nagyváradról Romániába történt szökéséről.⁶²

Mintegy hatvan évvel a háború után nyilatkozott a munkaszolgálatosként Nagyváradon szerzett tapasztalatáról Ligeti György, a XX. század egyik legjelentősebb zeneszerzője. Egész kötetnyi terjedelmű interjúja zenei közelítésben indult, de a kérdéseket megfogalmazó Eckhard Roelcke érdeklődését felkeltette a magyarországi munkaszolgálat intézménye, így végül Ligeti arra vonatkozó emlékei teljes fejezettel álltak össze. „Pusztán a véletlen műve, hogy ki maradt életben. Az ügyesség, rátermettség, talpraesettség alig játszott szerepet” – vélte Ligeti.⁶³

Agnes Weiss-Balazs Együtt – együtt című önéletírását Münchenben adták ki, 2005-ben.⁶⁴ Magyarország német megszállásakor az édesapját, Vas Emilt, a Derby cipőgyár volt igazgatóját Budapesten letartóztatták, Kistarcsára internálták, majd Dachauba hurcolták, ahol elpusztult. Ágnes és a húgát, Zsuzsát, az édesanyjukkal együtt a nagyváradai gettóból hurcolták Auschwitzba. Irodalmi érzékkel írja le Zsuzsa húga és az édesanyjuk szenvedéseit.

Két kisfiával Berettyóújfaluból került a Bihar megyeiek számára Nagyváradon felállított gettóba Zelma Klein. A vidéki gettóról fennmaradt kisszámú tanúságtétel közül

59. Mózes Teréz: *Várad zsidók*. Nagyvárad, Literátor Könyvkiadó, 1995, valamint annak bővített román és angol nyelvű kiadásai: *Evreii din Oradea*. [Várad zsidók]. București, Editura Hasefer, 1997, és *Bevázrt kótáblák*. 1993.

60. Mózes, Tereza: *The Atmosphere in Oradea after the Evacuation of the Ghetto*. [Nagyvárad hangulata a gettó felszámolása után.] In Ladislau Gyémánt (Ed.): *Studia Judaica, IV*. Cluj-Napoca, Editura Sincron, 1995. 122–129.

61. Robotos Imre: *Pengeváltás. A csapdákat nem lehet elkerülni*. Nagyvárad, Literátor Könyvkiadó, 1997, és *Álruhás vallomások. Karácsony Benő életműve*. Nagyvárad, Literátor Könyvkiadó, 1998.

62. Tsur, Reuven (Steiner Róbert): *Menekülés a gettóból: egy nagyvárad zsidó család története*. Budapest, Noran Könyvek, 2005. 63. Ligeti György – Roelcke, Eckhard: „*Träumen Sie in Farbe?*” [Színekben álmodik-e ön?] Wien, Paul Zsolnay Verlag, 2003. 57.

64. Weiss-Balazs, Agnes: „Zusammen – Zusammen”. *Von Nordsiebenbürgen durch Auschwitz-Birkenau un Ravensbrück bis Neustadt-Glewe und Wittstock 1923–1945* [Együtt – együtt. Észak-Erdélyből Auschwitz-Birkenau és Ravensbrückön át Neustadt-Gleweig és Wittstockig 1923–1945]. Erhard Roy Wiehn előszavával Konstanz, Hartung-Gorre Verlag, 2005.

az övé a legrészletesebb, és minden ellenőrizhető adata pontos, ezért további adatai is teljesen hitelesnek látszanak.⁶⁵

Késői és töredékes Halász Anna ismert színház- és filmkritikus, népszerű rádiós egyéniség *Befejezetlen kálvária* c. kötete, amelyben központi helyet foglal el családjának története. A Soában összesen 62 családtagja pusztult el. Felidézi a zsidó líceum négy évét, és tőle származik a „három diszkrimináció” fogalma, ami a zsidó és magyar mivoltában őt ért sérelmek mellett a bukaresti zsidó hitközség általi egyféle kiközösítést is jelentett. Az utóbbi azokat érte, akik a deportálás túlélőjeként a magyar kultúra fáklyavivői maradtak.⁶⁶

Álljon még itt egy rendhagyó krónika is. A szerzője, Gottlieb Rózsa festőművész, költő, az iskolaalapító Gábel Jakab unokája, csak lazán kötődik Nagyváradhoz; a városban született és a középiskola két évét is ott járta. Nem Észak-Erdélyből hurcolták el, családjával Bukarestből került a bukovinai Mogilevben lévő haláltáborba. Ez jóval Auschwitz előtt, 1941-ben történt. Kisgyermekkel a lágerben c. naplója elüt a szokásos koncentrációtábor-irodalomtól. Az 1941–1944 közötti lágerélet az anyának és pár hónapos gyermekének napi túlélését idézi fel. „A könyv az emberségről szól: a szerző mindenben, minden szörnyűségben is a szépet látja meg, és nem veszítette el hitét az emberiségben [...] Aki olvassa, úgy érzi, hogy mindaz, amit olvas, akár vele is megtörténhetett volna” – mondta a kötet méltatója, Sebestyén-Spielmann Mihály író, történész a marosvásárhelyi könyvbemutató.⁶⁷

Derülátóan értesülök arról, hogy a XXI. század kezdetén fiatalok is kutatják a nagyvárad zsidóság történetét. Spitzer Brigitta és Iancu Linda az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetemen 2000. április 2-án megrendezett Balázs Pál judaisztika versenyen mutatta be a Nagyvárad zsidó emlékei című dolgozatot, és az nagy tetszést aratott.⁶⁸ Nagyvárad túlélőkkel is készített interjút a kolozsvári egyetem Oral History tanszékének két diákja: Ioana Cosman és Daniel Stejerean. Őt nagyvárad és Bihar megyei túlélővel készített beszélgetésük 2009-ben kötetben is megjelent.⁶⁹

Megszólalnak a „2g”-k is

Nemrég érdemlegesen jelentkezett a holokauszt túlélők háború után született második nemzedéke is, amelyet világviszonylatban a 2g (második generáció) megjelöléssel illetnek. Regényében – a Kaliforniában élő, Nagyváradról elszármazott – Gerő Zsuzsa (írói nevén Susan Simpson Geroe) kivetíti a deportálást túlélő szülők lelki világát. Amint azt a kötet címe is jelzi, *A szülők hallgatása*⁷⁰ önéletrajzi

65. Klein, Zelma: *Mein Zeugnis als Warnung*. Aus einem normalen Leben durch das ungarische Gheto Nagyvárad, Auschwitz-Birkenau, Bergen-Belsen, Geisenheim an Rhein und andere Lager bis zur Befreiung bei Iffeldorf, dann über Ungarn und die Tschechoslowakei nach Israel. 1910– 1946 [Tanúságtétel mint intelem. Megszokott életből a nagyvárad gettón át Auschwitz-Birkenauba, ... majd Izraelbe.] Konstanz, Hartung-Gorre Verlag, 2006.

66. Halász Anna: *Befejezetlen kálvária*. Önéletrajzi feljegyzések. Szász János előszavával. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2005.

67. Nagy Botond: *Az emlékezés mélyvizei*. Lásd: *Népijség*, LX. évf., 217. (17001.) sz. 2008. szeptember 16.

68. A rendezvényt a MAZSIHISZ Oktatási Osztálya szervezte; a 2000. évi Balázs Pál judaisztika verseny döntője volt.

69. Cosman: *Depozíció*.

70. Susan Simpson Geroe: *The Silence of Parents*. McKinleyville, Fithian Press, 2006.

regény, amelyben leírja, hogyan zárkózott el teljes mértékben a múlttól a sok megpróbáltatáson keresztülment anyja és apja. A könyv kezdeti színhelye Nagyvárad, a város idegeneket is elbűvölő varázsával. Valamennyi beszélgetés a családban óhatatlanul visszakanyarodik a hátrányos megkülönböztetés időszakához, az átélt tragédiához. Később a holokauszt élménye a második nemzedék pályaválasztását is befolyásolja.

Végül szólnék egy teljesen egyedi esetről. Les Gapay, jó nevű amerikai újságíró, a gettóba szorítást felvállaló és végrehajtó Gyapay László volt polgármester fia, Nagyváradon született 1943-ban, majd öt évig németországi menekülttáborban nevelkedett. Azt követően a család kivándorolt az Amerikai Egyesült Államokba, és Les ott folytatta tanulmányait. Közel harminc évvel az apja halála után fedezte fel annak sötét múltját, ami döbbenetet váltott ki belőle. Ugyanis Gyapay László helyettes polgármester, Nagyvárad később kinevezett polgármestere, mindenben túlteljesítette a központi elvárásokat, közben hazudott, fenyegetőzött, zsarolt és cinikus kijelentéseket tett. Ábel Olga újságíró a háború után Gyapayt a váradi gettó Mephistójának nevezte.⁷¹ Oknyomozó újságíróként Les Gapay utánajárt a történeteknek, és azokat – nyelvi nehézségei ellenére – viszonylag részletesen kiderítette. Az első önmarcangoló családtörténeti írását a Washington Postban tette közzé.⁷² Miután a cikk Torontóban kinyomtatott magyar nyelvű fordítását a magyarországi sajtó is lehozta,⁷³ nagy hullámot vert a kormányban, és több utótörténetet eredményezett, főként annak kapcsán, hogy a politikusok tagadták a vézskorszakbeli magyar felelősséget. Megosztotta az újságíró családját is.⁷⁴

71. Ábel Olga: *Egy újságíró nő magánjegyzetei*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. 206.

72. Gapay, Les: *Blood Ties. Seeking My Family's Hungarian Roots, I Discovered a Fascist Nightmare*. Lásd: *Washington Post*, 1992. január 12. (vasárnap).

73. Gapay, Les: *Vérségi kötelek. Családom magyar eredetét kutatva fasiszta lidércálmot találtam*. Lásd: *Menora – Egyenlőség*. Toronto, 1992. március 6. 1. és 6. oldal. Újraakadémia (alcím nélkül): *Magyar Hírlap*. Budapest, 1992. május 23.

Ugyanezt a változatot Nagyváradon is közzé tették (rövidített szöveggel): *Vérségi kötelek. Fiak vezeklése az apák bűnéért*. Lásd: *Bihari Napló*, Nagyvárad, 1992. június 6. 5. oldal.

74. Les Gapay újságíró elektronikus közlése Löwy Dánielnek, 2009. október 3-án.